

UDC 316.662[=214.58](497.11)
341.485[=214.58](497.11)"1941/1945"

Miloš Petrović

Institut za meĊunarodnu politiku i privredu, Beograd

Romski Holokaust u Srbiji: razliċita „rešenja” za nomade i starosedeoce?

APSTRAKT: U ovom radu analizira se poloŹaj romske zajednice koja je tokom višegodišnje fašistiċke okupacije Srbije bila izloŹena okrutnim rasnim propisima i aktivnostima koje su se ogledale u javnoj diskreditaciji, izopštavanju, asimilaciji, progonu i fiziċkim likvidacijama. Period stradanja poznat i pod zlokovnim krovim imenom *Porajmos* za autora rada predstavlja osnovnu vremensku i kontekstualnu odrednicu prilikom istraŹivanja dometa primene arijevskih aktivnosti spram razliċitih delova romskog stanovništva. U svrhu prikazivanja romskog stradanja autor analizira izvore koji se tiċu problema nedovoljne statistiċke vidljivosti Roma, kao i druge specifiċnosti iz romskog društvenog Źivota, poput izdvojenosti i marginalizovanosti te zajednice, kao i njene podeljenosti na nomadsku i starosedelaċku populaciju. Autor navodi da je upravo podeljenost Roma predstavljala vaŹan aspekt u drugaċijem tretiranju starosedelaca u odnosu na nomade tokom jednog perioda rata, premda usled brojnih ograniċenja (poput manjka statistiċkih, ali i drugih nauċnih izvora, kao i promena u tumaċenjima propisa) nije moguće pouzdano utvrditi koja grupa je bila više pogoĊena arijevskim propisima. Autor zakljuċuje i da o periodu stradanja romske zajednice ne postoji zadovoljavajući nivo kolektivne svesti ni kulture sećanja, kao i da se nedostatak društvenog i nauċnog interesovanja za sudbinu Roma odrazio i na to da bolan period *Porajmosa* zauzima periferno mesto u graĊi i istraŹivanjima ratnog perioda u okupiranoj Srbiji.

KLJUĈNE REĈI: Romi, nomadi, starosedeoce, *Porajmos*, progon, identitet, okupacija, ideologija, asimilacija

KRATAK UVOD: „NEVIDLJIVOST” ROMSKE ZAJEDNICE

Romska zajednica na teritoriji današnje Srbije prisutna je barem od srednjeg veka. Sa obnavljanjem drŹavnosti zapoċet je i proces usvajanja naprednijih evropskih statistiċkih instrumenata i sprovoĊenja sve detaljnijih popisa stanovništva Srbije i njihove imovine. Brojnost romske zajednice iskazana je u okviru devet statistiċkih popisa srpske monarhije izmeĊu 1846. i 1910. godine, premda su obuhvat, kvalitet obrade i metodi varirali; tako su u nekim popisani samo oni koji su „stalno naseljeni”, dok su u neke popise pored njih ukljuċivani i nomadi (Radovanović, KneŹević, 2014: 6-7).¹ U tom smislu, dokumentovana brojnost te zajednice na popisima kontinuirano je odudarala od realnog stanja, pa i dosta varirala s obzirom na primenjivanu metodologiju. Pored toga, podeljenost na gradsku i nomadsku gru-

¹ Napomena: na teritoriji Srbije (ċija je veliċina varirala zavisno od istorijskog perioda) u popisima stanovništva zakljuċno s drugom polovinom XX veka korišćen je naziv *Ĉiganin*, pre nego Źto je na meĊunarodnom nivou ustanovljena odrednica *Rom* koja se od tada koristi i u domaćim statistiċkim analizama. U ovom radu autor koristi odrednicu *Rom*, svestan da to u kontekstu istraŹivanog istorijskog perioda predstavlja izvestan anahronizam.

paciju ne samo da je oteŭavala artikulisanje i konsolidaciju identiteta, kao i preciznije utvrđivanje brojnosti romske zajednice u Srbiji, veĕ je vodila i drugaĕijim sudbinama pojedinaca iz tih grupacija, ŕto se naroĕito zloĕobno odnosi na period Drugog svetskog rata.

Period međuratnog jugoslovenskog integralizma posebno se loŕe odrazio na beleŕenje romskog stanovniŕtva. Kako nije postojala posebna kategorija izjaŕnjavanja za tu grupu, u numeričkom smislu Romi kao posebna zajednica nisu ni beleŕeni. Međutim, paradoksalno je da ni međuratna birokratska asimilacija Rome nije kasnije poŕtedela arijevskih propisa koji su primenjivani na Podruĕju Vojnog zapovednika Srbije. Kako bi mogli da primene rasne norme, okupatori su nedugo po poĕetku invazije 1941. godine najpre pristupili popisivanju romske, kao i jevrejske zajednice. Pored nastojanja da se utvrdi brojnost ŕitelja, razliĕitih aspekata njihovih identiteta i, shodno utvrđenim brojkama, njihovih poreskih i drugih obaveza, popisi romskog i jevrejskog stanovniŕtva tokom Drugog svetskog rata posedovali su i vojno-politiĕku svrhu, buduĕi da su ove dve zajednice, kao „rasno inferiorne” bile i na niŕanu arijevskih puŕaka i rasno-ideoloŕskog zakonodavstva, o ĕemu ĕe dodatno biti reĕi u narednim segmentima poglavlja.

STAROSEDEOCI, NOMADI – IDENTITETSKA PITANJA I POĕETAK PROGONA

Odmah po uspostavljanju okupacione uprave krenulo se sa primenom arijevskih propisa, ŕto je javno obznanjeno i Beograđanima. Na romsku zajednicu poĕele su da se primenjuju iste ili sliĕne drakonske mere kao ŕto je bio sluĕaj sa jevrejskom zajednicom, poĕevŕi od prisilnog popisivanja (u nastavku).

„Svi Jevreji moraju da se prijave 19. aprila t.g. u 8 ĕas. ujutru gradskoj policiji (u zgradi Poŕarne komande na Taŕmajdanu).

Jevreji koji se ne odazovu ovom pozivu biĕe streljani.

ŕef grupe policije bezbednosti i S.D.”²

Dr Pisari navodi da su od preko 12.000 popisanih pripadnika ove dve zajednice u Beogradu viŕe od 9.000 ĕinili Jevreji koji su se pod pretnjom najstroŕe kazne masovno odazvali naredbi popisivaĕa, dok su preostalu ĕetvrtinu popisanih ĕinili Romi (Pisari, 2016: 47).³ S druge strane, mr Muharem Kreso, hroniĕar perioda nemaĕke okupacije u Beogradu, navodi da je u prestonici poĕetkom 1941. zapravo ŕivelo neŕto viŕe od 8.000 Roma (Kreso, 1979: 160).⁴ Neaŕurnost u pogledu obavezne registracije kod okupatorskih vlasti moŕe se objaŕnjavati pomoĕu viŕe argumenata; jedan deo romskog stanovniŕtva nije bio stalno naseljen u gradu, drugi deo ĕinile su i izbeglice iz drugih mesta, treĕi su bili neupuĕeni u zakonsku obavezu da budu podvrgnuti popisu, neki su grad napustili ili su pali kao ŕrtve aprilskog bombardovanja, dok su neki strepeli od posledica popisivanja po ŕivote i imovinu. Kako god bilo, na osnovu iznetih podataka deluje da okupatori i njihovi saradnici nisu uspeli da popiŕu barem polovinu Roma koji su se nalazili u Beogradu, ŕto je, imajuĕi u vidu da se faktiĕki radilo o listama smrti, donekle doprinelo i da određeni broj romskih ŕivota ne bude izgubljen.

Tradicionalna podeljenost Roma na nestalnu tj. nomadsku i starosedelaĕku tj. gradsku zajednicu poĕela je da zauzima vaŕniju ulogu veĕ u toku prve godine nacistiĕke okupacije.⁵ Naime, u okviru

² Citat sa originalnog javnog obaveŕtenja: Muzej istorije Jugoslavije, Izloŕba Holokaust u Srbiji 1941–1944, Beograd, 2012, elektronski dostupan katalog: <http://www.starosajmiste.info/blog/wp-content/uploads/2012/05/katalog-holocaust-in-serbia-1941-1944.pdf>, str. 37.

³ Studija dr Milovana Pisarija pruŕa podroban uvid u primenu antiromskih mera u okupiranom Beogradu i Srbiji.

⁴ Muharem Kreso navodi da je broj Jevreja i Roma u Beogradu 1941. godine premaŕivao 20.000. U fusnoti br. 325 na str. 112. on pominje 11.890 Jevreja u Beogradu uoĕi rata, te su preostali deo, prema miŕljenju tog autora, ĕinili Romi (preko 8.000).

⁵ Tradicionalna podela romske zajednice na starosedelaĕku i nomadsku nije bila *specificum* Srbije, veĕ je vaŕila i za druge evropske zemlje.

zasebnih „ciganskih lista”, veĭ u drugom delu 1941. godine poĭelo se sa razdvajanjem stalno naseljenih tj. starosedelaca od nomadskih Roma (Fogel, 2013: 21). To je, izmeĭu ostalog, i rezultat promene pristupa u samom arijevsom rasnom konceptu. U poĭetnoj fazi rata nomadska zajednica je, kako u okupiranoj Srbiji tako i drugde, iz istorijskih, lingvistiĭkih i eugeniĭko-bioloĭkih razloga najpre smatrana delom arijevske grupe, poĭto je smatrano da se taj deo Roma najmanje „meĭao” sa drugim stanovniĭtvom kao posledica naĭina ŭivota izvan ŭirih druĭstvenih tokova. Meĭutim, u daljem toku rata „ĭergari” su sve viĭe smatrani opasnoĭcu zbog svoje pokretljivosti, koja je tokom okupacije sve viĭe posmatrana kao bezbednosni rizik, te je fokus antiromskih propisa iz politiĭkih razloga preĭao sa starosedelaca na tu grupu.⁶

Buduĭi da je smatrano da su nomadi usled svog nestalnog boraviĭta i pokretljivosti podloŭniji uspostavljanju kontakata i udruŭivanju sa komunistima i drugim neprijateljima reŭima, okupacioni aparat je u jednom periodu rata nastojao da, u meri u kojoj je to izvodljivo, rasne norme primeni pre svega na „ĭergare”.⁷ Tako je svega nakon nekoliko meseci od poĭetka okupacije premijer kvislinĭske vlade Milan Aĭimoviĭ urgirao da se primena antiromskih propisa donekle koriguje. Kao rezultat promenjenog normativnog pristupa i tumaĭenja, krajem jula 1941. godine rasne norme su do izvesne mere izuzete za znaĭajan deo Roma koji su mogli da dokaŭu starosedelaĭki status, ĭime je fokus tih propisa zapravo prebaĭen na manji, nomadski deo romske zajednice (Muzej istorije Jugoslavije, 2012: 10–11).

Za ostatak Roma je faktiĭki postojala ideja da se u administrativnom smislu „prevedu” u korpus srpskog naroda.⁸ Jedan od razloga za to mogla je biti i znaĭajna brojnost romske zajednice, ĭijim bi se administrativnim „prebacivanjem” i asimilacijom u srpski narod moglo doprineti brojĭanom uveĭanju stanovniĭstva. Nasuprot tome, fiziĭko istrebljenje ĭitave romske zajednice zahtevalo bi dodatne velike resurse (koji bi moŭda bili upotrebljiviji u borbi protiv partizana) i potencijalno izazvalo i druĭstveno nezadovoljstvo, s obzirom na to da su Romi ŭiveli u znaĭajnim brojevima ŭirom zemlje.⁹ Premda su prethodni navodi na nivou hipoteza, oni svakako predstavljaju potencijalne argumente zaĭto su vlasti u jednom trenutku odluĭile da antiromske propise primene delimiĭno.

Statistiĭka asimilacija romskog naroda, kao ŭto je veĭ napomenuto, postojala je u drugaĭijim okolnostima i tokom meĭuratnog perioda, tokom kojeg Romi nisu beleŭeni kao zasebna etniĭka grupa. Ipak, u kontekstu vladajuĭe arijevske ideologije tokom Drugog svetskog rata opcija asimilacije je hipotetiĭki omoguĭavala oĭuvanje jednog dela ŭivota, pre svega starosedelaĭkih Roma. Izmeĭu fiziĭkog istrebljenja koji je bio u toku nad jednim delom romske zajednice i administrativne asimilacije koja je bila namenjena najpre starosedecima, tekao je dvojaki proces brisanja Roma kao zasebnog dela druĭstva. Veĭ do kraja narednog leta Srbija ĭe biti proglaĭena „oĭiĭćenom” od Roma i Jevreja (Rombase, 2020). Uprkos faktiĭkom zavrĭetku genocidnog procesa, antiromske i antisemitske norme su formalno ostale na snazi do kraja rata. Porajmos, ili uniĭtenje romske zajednice u administrativno-formalnom smislu, uspeĭno je sproveden.

Ipak, uprkos nastojanjima okupatora i saradnika da na razliĭite naĭine uklone Rome, nije poznato koliko su uspeĭli u nameri da mere fiziĭke likvidacije u prvom redu primene na romske „nestarosedeo-

6 M. Pisari pojaĭnjava da politika razliĭitog (mal)tretmana nomadske i starosedelaĭke romske populacije u istoĭnoj Evropi nije bila dosledna ni ujednaĭena; u pojedinim periodima dve grupe su podvrgavane istim pravilima kao deo jedne celine, a u drugim su se rasna pravila odnosila pre svega na nomadsko stanovniĭstvo, u meri u kojoj je to bilo primenjivo. Pogledati: M. Pisari, Stradanje Roma u Srbiji, str. 22-23; str. 148. Takoĭe: Fogel, Nenad (ur.), Holokaust u Jugoslaviji, Jevrejska opĭtina Zemun, Zemun, 2013, str. 21; Muzej istorije Jugoslavije, Izloŭba Holokaust u Srbiji 1941-1944, Beograd, 2012, elektronski dostupan katalog: <http://www.starosajmiste.info/blog/wp-content/uploads/2012/05/katalog-holocaust-in-serbia-1941-1944.pdf>, str. 11.

7 Pojam „ĭerga” je turcizam koji oznaĭava *ĭator* – simbol nomadske romske populacije.

8 Pisari Milovan, Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta, Forum za primenjenu istoriju, Beograd, str. 148–150.

9 Za razliku od jevrejske zajednice koja je uglavnom bila koncentrisana u nekoliko srpskih gradova, Romi su bili znaĭajno geografski razuĭenija grupa, ŭto je predstavljalo izazov za sprovoĭenje arijevskih mera u poredenju sa jevrejskom zajednicom.

ce” (nomade, izbeglice, posetioce iz drugih mesta, itd.). Nije moguće ni sa sigurnošću utvrditi precizan broj prisutnih Roma u Beogradu na početku okupacije, premda M. Kreso navodi da je taj broj mogao da bude oko 8.000.¹⁰ M. Pisari, autor istorijske studije koja se odnosi na stradanje Roma u Srbiji za vreme okupacije, procenjuje da je na području većeg dela Srbije na početku rata živelo oko 60.000, od kojih je u ratu ubijeno 20% romskog stanovništva, tj. oko 12.000 (Pisari, 2016: 33). Među oko hiljadu ubijenih beogradskih Roma tokom rata bili su i mnogi došljaci iz drugih krajeva, uključujući i neutvrđeni broj onih koji nisu imali stalno prebivalište (Ibid: 125).

Usled nedovoljno dostupnih podataka u pogledu broja starosedelaca i nestarosedelaca koji su stradali u Beogradu, kao i statističkih nedoslednosti koje su karakterisale ne samo ratni, već i predratni period, moguće je polemisati, ali ne i sa punom sigurnošću tvrditi, da je primena propisa prvenstveno pogodila nestarosedelačku grupu. S druge strane, činjenica da se radi o dva dela istog naroda podelu na starosedeoce i nestarosedeoce čini pre jednom vrstom konstrukta nego statistički egzaktnom činjenicom. Razdvajanje dve grupacije, iako je korisno u analitičke svrhe, nemoguće je potpuno precizno izvršiti, tim pre što namere da se Romi popišu u okviru više podgrupa nisu bile uspešne čak ni kada su ih različite vlasti sprovodile. Takođe, nije moguće ni valjano ustanoviti stepen kontakata i povezanosti između dva dela romske zajednice u tom periodu, pa tako, primera radi, ni pouzdano utvrditi kako se postaje ili prestaje biti nomad ili starosedelac.

Pored prethodno navedenih informacija, može se dodatno polemisati i o vremenski prioritetnijem „rešavanju jevrejskog pitanja” u odnosu na „romsko pitanje”, delimično i usled potrebe za ubrzanom konfiskacijom imovine i nepokretnosti te zajednice. Naime, u brojne ispražnjene jevrejske stanove i kuće useljavani su folksdojčeri, koji su faktički, pored Srba, predstavljali jednu od konstituentnih grupa u okupiranoj Srbiji. U tom smislu, Pisari navodi da je postojala i izvesna društvena „urgentnost” u lišavanju Jevreja njihovog imetka (pored njihovih života), što je zapravo bio deo procesa zamene jevrejskog stanovništva nemačkim (Ibid: 80). S druge strane, siromašna romska zajednica uglavnom nije raspolagala imovinom koja bi bila atraktivna okupatoru, a kako jedan deo Roma nije bio stalno naseljen i često se selio, utvrđivanje brojnosti ove zajednice, kojoj podgrupi bi oni mogli da pripadaju (nomadskoj ili gradskoj), kao i imovine kojom raspoložu predstavljao je komplikovanu stavku čak i za pedantne statističare u službi nacističkog režima.

To su neki od dodatnih argumenata koji mogu da posluže objašnjavanju zašto deluje da je popis tokom okupacije obuhvatio manje od polovine prisutnog romskog stanovništva. Premda se u pojedinim delovima okupacije neke antiromske norme u imovinskim pitanjima, domenu rada, kretanja itd. nisu primenjivale na čitavu zajednicu, kao rezultat nepotpunog popisa ali i različitih sukobljenih tumačenja i odluka o opsegu primene tih propisa, treba napomenuti da u društvenom pogledu romska zajednica ipak jeste posmatrana kao jedan entitet, koji je bio izložen javnim napadima, klevetama, stereotipizaciji i govorima mržnje. Takva postupanja vlasti bila su u funkciji rešavanja „romskog pitanja”, a njihovi tragični ishodi predstavljaju deo procesa Porajmos koji se sprovodio u Srbiji.

Činjenica je da su Romi najpre tokom međuratnog, a potom i potonjeg dela ratnog perioda, bili sputavani da se administrativno izjasne kao posebna grupa, ili su bili primoravani da se izjasne drugačije. Slikovit je primer s kraja maja 1941. godine kada je, u nastojanju da izbegne oštricu rasnih mera, jedan deo Roma preko konzulata Rumunije pribavio potvrde o rumunskom poreklu, i zamolio za izuzimanje od spomenutih propisa (Varadi, Vuksanović Macura, 2017: 160). Ipak, navedene stavke predstavljaju kompleksan i višeslojan fenomen za neko podrobnije i fokusiranije istraživanje na tu temu. U ovom tekstu izazov utvrđivanja brojnosti pominjan je ne samo kako bi se skrenula pažnja na puku statističku problematiku, već i na brojne teškoće i specifičnosti u vezi sa životom romskog stanovniš-

¹⁰ Za bliže informacije konsultovati fusnotu br. 4.

tva uoči poĉetka nemaĉke okupacije: podeljenost na gradske Rome i na nomade, na marginalizaciju i paralelni Źivot u odnosu na ostatak stanovništva, ĉemu treba dodati i poraŹavajuĉu situaciju u pogledu nepismenosti, opšteg zdravlja, poznavanja vlastitog jezika i kulture koji nije bio uniforman (ĉemu se moŹe dodati i varijabilno poznavanje srpskog jezika i kulture, kao dodatne prepreke u integraciji), kulturološke podele unutar romskog korpusa u pogledu obiĉaja, veroispovesti itd., kao i zaĉarani krug ekstremnog siromaštva.

Imajuĉi u vidu navedene ĉinjenice, romska zajednica relativno je kasno u poređenju sa drugim etniĉkim grupama razvila svest o potrebi za razvojem i homogenizacijom svog zasebnog političkog i društveno-kulturološkog biĉa. Postoje opreĉna mišljenja da li je genocid u Drugom svetskom ratu u tom smislu predstavljao temelj za pojaĉane napore u konsolidaciji identiteta, ili je moŹda ĉak izazvao i efekat kojem bi se fašisti u svojim nedelima i nadali: da su pripadnici ove manjine i u godinama nakon rata nastavili da izbegavaju da se izjasne kao Romi.¹¹ Premda je rasno zakonodavstvo porazom naci-sta poslato na zasluŹeno smetlište istorije, predratne teškoĉe Roma, pojaĉane višegodišnjim govorima mrŹnje i potpunom marginalizacijom u kojoj je obitavao preŹiveli deo romske zajednice, nisu nestale samim okonĉanjem rata. Ipak, surove ratne okolnosti jesu uzrokovale naroĉito tešku istorijsku traumu preŹivelim Romima u Srbiji i njene posledice u razliĉitim domenima nisu u zadovoljavajuĉoj meri istraŹene, pa je namera autora da u okviru ovog teksta osvetli barem jedan aspekt te zahtevne i višeslojne problemske oblasti. Ratni postupak maltretiranja, izolacije i istrebljivanja Roma, poznat je i pod zloslutnim historiografskim imenom *Porajmos* (uništenje).

„REŠAVANJE PROBLEMA CIGANA”

„Srbija je jedina zemlja u kojoj je rešen problem Jevreja i Cigana.” (Rombase, 2020)

*„Romi su bili jednim delom pobijeni, dok je većina njih administrativno „pretvorena” u Srbe.”
(Pisari, 2016: 150)*

U poĉetnoj fazi rata, koja je trajala okvirno godinu dana, tj. do proglašavanja okupirane Srbije „oĉišćenom” od Jevreja i Roma u proleće 1942. godine, aktivnosti koje su nacisti i kolaboracionisti preduzimali protiv ove dve zajednice u najveĉoj meri bile su podudarne. Na osnovu rasnog zakonodavstva Jevrejima i Romima onemogućeno je da rade za Źravu, da se bave delatnostima u okviru kojih su tradicionalno privređivali (npr. zabrana Romima da budu deo umetniĉkih i zabavljaĉkih ansambala), da stupe u brak sa pripadnicima srpske ili neke druge zajednice, itd.; dodatno, uporedo sa spomenutim metodama društveno-ekonomske marginalizacije, Jevreji i Romi morali su da nose Źute trake sa oznakama svoje grupe, bili su izloŹeni masovnim streljanjima i stradanjima u logorima (Pisari, 2016: 145).

Surove mere ogleдалe su se u kampanjama diskreditacije, izopštavanja, ali i maltretiranja, pritvaranja i fiziĉke likvidacije. Okupatoru i kvislinškim vlastima su izazove u nastojanju da primene propise predstavljale nemogućnost da se oslone na predratne podatke koji su bili nekompletni, ali i specifiĉna situacija u kojoj je Źivela romska zajednica, koja se ogledala u nedovoljnoj vidljivosti, podeljenosti na nomadsku i starosedelaĉku populaciju i, uopštено, marginalnom društveno-ekonomskom poloŹaju romske zajednice.

¹¹ Broj zabeleŹenih Roma znaĉajno je varirao u posleratnom periodu; 1961. godine zabeleŹeno je ĉak šestostruko manje Roma nego 1953. godine, da bi tek 1981. godine bila premašena brojnost utvrđena prvim posleratnim popisom iz 1948. godine. Za detaljnije pojašnjenje konsultovati: Radovanović Svetlana, KneŹević Aleksandar, Romi u Srbiji: popis stanovništva, domaĉinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji, Republiĉki zavod za statistiku, Beograd, 2014, str. 31.

Kao rezultat vekovne podvojenosti ali i ukorenjenih predrasuda, Beograđani su i pre rata bili slabo upućeni u živote romskih komšija, bez obzira na to što se radi o tradicionalno prisutnoj zajednici koju je, kao i brojne druge sugrađane tog vremena, mučilo veliko siromaštvo (Vuksanović Macura, Macura, 2015: 9). Izbijanje Aprilskog rata i nacistička okupacija izuzetno su pogoršali nezavidno stanje u kojem je živelo romsko stanovništvo, pri čemu su Romi zvanično postali jedna od nepoželjnih i neprijateljskih grupa i meta nacističkog progona. Sprovođenje antiromskih i antisemitskih mera otpočelo je odmah po uspostavljanju okupacione uprave na teritoriji Srbije i progresivno je pooštavano (Gavrilović, 2018: 40). Kao „rasno inferiorne”, romska i jevrejska zajednica tretirane su prema posebnim pravilima, namenjenim njihovom izopštavanju iz šire zajednice u prvoj instanci i njihovom uklanjanju u krajnjoj instanci. Međutim, postoje i određene razlike u maltretmanima ove dve grupe, koje su rezultat i njihovih društveno-političkih, ekonomskih i kulturoloških osobnosti.

Premda su nacističke mere koje su nametnute počevši od 1941. gotovo podjednako obespravile romsku i jevrejsku zajednicu, može se konstatovati da polazna osnova s koje su te dve zajednice proganjane nije bila ista. Naime, romsko stanovništvo većim delom je živelo, razvijalo se, poslovalo i umiralo u najboljem slučaju paralelno, a uglavnom potpuno izdvojeno ili izopšteno iz širih društvenih tokova, uglavnom u okviru poluimprovizovanih naselja izvan centra grada i na njegovoj periferiji.¹² S druge strane, jevrejsko stanovništvo bilo je integrisano u beogradsko društvo i u mnogo čemu predvodilo ekonomske, društvene i druge procese u srpskim gradovima. Uprkos različitostima u kulturološkom pogledu, postojale su snažne srpsko-jevrejske veze u svim sferama života, što su ratne prilike na surov način preokrenule.

Ovom prilikom trebalo bi napomenuti i da postoji izvesna asimetrija između obuhvatne ratne građe koja se odnosi na antipartizansku i antisemitsku kampanju, spram relativno skromnog obima izvora koji se tiču Roma, uprkos činjenici da su na sve spomenute grupe primenjivane slične mere. Ograničen broj izvora koji se tiču primarno ratnog progona romskog stanovništva predstavlja izazov za istraživanje te oblasti. Između ostalog, nedostatak izvora je donekle i posledica tradicionalno marginalnog interesovanja za položaj romske zajednice u Srbiji, ali i opsega primenjivanih mera koje su se tokom rata menjale. Međutim, uprkos ograničenim resursima koji se tiču isključivo Roma, arijevska agenda spram tog dela stanovništva nesumnjivo je postojala i to je postalo vidljivo odmah po početku okupacije. Naime, prilikom okupiranja Beograda, odgovornost za pljačku razrušenih i neobezbeđenih radnji koju su izvršili folksdojčeri, između ostalih pripisana je i Romima.¹³ Taj primer ilustruje kako je romska zajednica služila između ostalog i kao „dežurni krivac” umesto nekažnjivih okupatora i njihovih saradnika. Takođe, stereotipno i diskriminatorno prikazivanje Roma u javnim glasilima i drugde služili su i u svrhu zagovaranja sprovođenja surovih mera obračuna protiv Roma (kao i spram drugih neprijateljskih grupa poput Jevreja i partizana, s kojima je romski narod često povezivan kao navodni antidržavni element) (Ristanović, u: Stojanović (ur.), 2015: 169).

Takvi tendenciozni tekstovi služili su sve drastičnijem izopštavanju i progonu ove zajednice, što se može videti i na primeru primoravanja na prinudni rad čišćenja ruševina aprilskog bombardovanja u Beogradu (Fogel, 2013: 21). U roku od svega nekoliko meseci, Jevrejima i Romima oduzeta su sva građanska prava; zabranjeno im je „mešanje sa Arijevcima”, ograničeno kretanje i pristup javnim prostorima, ustanovama i učestvovanje u saobraćaju, a malobrojnim koji nisu živeli u ekstremnom siromaštvu oduzeti su električni uređaji i započeto oduzimanje nepokretne imovine (Ibid).

¹² Premda su u nekim siromašnijim delovima grada, Romi i Srbi živeli u okviru istih naselja, takve naseobine su nazivane „ciganmalama”. Vuksanović Macura Zlata, Macura Vladimir, Život na ivici: stanovanje beogradskih Roma 1919–1941. Odeljenje društvenih nauka SANU, 2015, str. 11.

¹³ Konsultovati fusnotu br. 122 u kojoj Kreso rekapitulira sadržaj izveštaja Oberta Tusena. Kreso Muharem, Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944, Istorijski arhiv Beograda, 1979, Beograd, fusnota br. 122.

Nedovoljno je prepoznata činjenica u javnom diskursu da su prilikom nacističkih odmazdi (kao odgovor na aktivnosti protiv okupatora) prilikom streljanja talaca najpre regrutovani Jevreji, Romi i komunisti, pored srpskih građana (Pisari, 2016: 66).¹⁴ Masovna ubistva sprovedena su u skladu s naredbom nacističkih predstavnika na teritoriji Srbije, generala Franca Bemea, o stotinu ubijenih stanovnika za svakog ubijenog nemačkog vojnika.¹⁵ Deluje da su na taj način okupatori želeli da postignu dvostruki efekat: da s jedne strane očuvaju zastrašujuću sliku i razmeru mera svog aparata, dok su istodobno nastojali da u okviru kaznenih grupnih pogubljenja obuhvate i ove dve „nepoželjne” grupe. Upravo sa istrebljivanjem brojčano manje jevrejske zajednice, povećavao se broj slučajeva kada su romski taoci regrutovani kao „topovsko meso” za smrtnu kaznu po različitim osnovama. Ne samo da su time fizički brisani članovi te etničke grupe, već je ispunjavana i kaznena „kvota” na osnovu koje je šire stanovništvo sankcionisano zbog partizanskih aktivnosti.¹⁶ Kažnjavanje Roma i Jevreja za partizanske aktivnosti bilo je dodatno pravdano i u javnim glasilima, koja su sugerisala da između tih grupa postoje razvijene veze, usmerene ka propasti srpskog naroda.

Takve navode potvrđuje i deo teksta koji prof. Milosavljević u svojoj studiji analizira iz primerka propagandnog lista „Obnova” od 9. aprila 1943. godine u tekstu „Sovjetsko stanovništvo organizuje borbu protiv sopstvenih trupa”, upućenom „srpskom seljaku”:

Na temu partizana i sovjetskih vojnika: „Svi se u čudu pitaju šta bi bilo od njihove zemlje [...] da nešto Nemač nije potukao boljševike, da su te bulumente razbojnika, otimača, krvoloka i bludnika što su porobile ruski narod, kao rojevi skakavaca navalile na Evropu. To se pitaju Francuzi [...] a to se pitaju naročito naši najbliži susedi, naši bliski srodnici Bugari i naši jednovernici Rumuni. [...] prvo bi te opljačkali do gole kože, odveli bi ti kćeri, oterali sinove [...] U opštinu bi ti doveli nekog belosvetkog jevreja ili ciganina, koji bi sudio po svom ćefu, ubijao, otimao [...]”¹⁷

Prethodni redovi predstavljaju tipičan primer ratne rasističke i antikomunističke ideologije, gde Romi, pored Jevreja, partizana i sovjetskih boraca, predstavljaju jedan od neželjenih elemenata u kreiranju arijevske Srbije.

Jevrejska i romska zajednica se u tom kontekstu predstavljaju kao instrumenti, tj. kao produžene ruke sovjetsko-komunističkih zaverenika koji, svako sa svog nivoa, skupa čekaju povoljnu priliku da se obračunaju sa srpskim narodom. U spomenutom tekstu, kao i u širem arijevskom narativu, ove dve zajednice primarno se povezuju sa bezakonjem, nepravdom i opasnošću po interese Srba. Takva predstava o Romima podsticana je i širena je od strane okupatora i kvislinške vlasti do kraja rata.

ZAKLJUČNE NAPOMENE

Od početka Drugog svetskog rata na prostoru jugoslovenske države do proleća 1942. godine, kada je teritorija okupirane Srbije od strane nacističkog aparata proklamovana „očišćenom” od Jevreja i Roma, propisi koji su se odnosili na ove dve tradicionalne zajednice uglavnom su bili podudarni. Kao posledica

¹⁴ Takođe: Kreso Muharem, Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941–1944, Istorijski arhiv Beograda, 1979, Beograd, str. 160.

¹⁵ Pisari, ibid. Generalu Francu Bemeu je u sklopu posleratnog Nirnberškog procesa između ostalog suđeno i za masovna ubistva civila, talaca i zarobljenika u Srbiji. Ipak, budući da je izvršio suicid pre izricanja presude, porodice žrtava nisu dočekale da bude sudski kažnjen.

¹⁶ Procenjuje se da je najveći deo jevrejskog stanovništva Srbije uoči rata u živeo na području Uprave Grada Beograda (više od dve trećine ili oko 10.000), dok je, s druge strane, oko 8.000 (što je činilo manje od jedne četvrtine ili možda petine Roma u Srbiji) živelo u Beogradu. Iako su na području Beograda obe zajednice bile brojne, za razliku od jevrejske zajednice koja je bila većinski koncentrisana u Beogradu, procenjuje se da je Roma u ostatku Srbije bilo dosta više nego u glavnom gradu. Za bliže podatke o izvorima konsultovati fusnotu br. 4.

¹⁷ Olivera Milosavljević, Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941–1944, Helsinški komitet za ljudska prava, Beograd, 2006, str. 279–280.

mera, pripadnicima romske i jevrejske zajednice zabranjeno je da budu angaŕovani u javnom sektoru, da deluju u domenima umetnosti i kulture (ŕto je posebno pogodilo romske umetniĕke i zabavljaĕke ansamble), kao i da sklapaju brakove sa pripadnicima srpskog naroda. Međutim, antiromske i antijevrejske norme prevazilazile su okvire ekonomske marginalizacije, tako da su srpski Jevreji i Romi bili primoravani da nose ŕute trake sa oznakama svog porekla, dok su najokrutnije aspekte njihovog ratnog stradanja svakako predstavljale odmazde i masovna stradanja u logorima ŕirom okupirane Srbije (Pisari, 2016: 145).

U nastojanju da te propise ŕto potpunije primene, okupatori i njihovi saradnici organizovali su popis kako bi ustanovili ŕto pouzdaniji broj Roma, pri ĕemu su znaĕajne izazove predstavljale nepouzdanost predratnih podataka, ali i specifiĕna situacija u kojoj je ŕivela romska zajednica, koja se ogledala u nedovoljnoj vidljivosti, podeljenosti na nomadsku i starosedelaĕku populaciju, i uopŕteno marginalnom druŕtveno-ekonomskom poloŕaju romske zajednice. Popisivanje romske zajednice i pokuŕaji razdvajanja primene normi spram starosedelaĕkog ili nomadskog statusa okupatoru i kvislinŕkim vlastima omoguĕilo je da Rome ciljanije podvrgnu rasnim merama, premda samo do izvesne mere, imajuĕi u vidu generalno veliki stepen neupuĕenosti u druŕtveni ŕivot i prilike u romskoj zajednici.

Procenjuje se da je preko deset hiljada Roma na teritoriji okupirane Srbije, od kojih barem hiljadu u Beogradu, izgubilo ŕivot u kampanjama masovnih streljanja, u logorima, duŕegupkama, bombardovanju ili u okrŕaju sa okupatorima i kvislinŕkim vlastima. Međutim, usled brojnih ograniĕenja, poĕevŕi od neadekvatnih statistiĕkih podataka do promena u tumaĕenju i opsegu primenjivanih mera, nije moguĕe sa sigurnoŕću utvrditi u kom opsegu je namera da se „pitanja” starosedelaca i nomada „reŕe” na drugaĕije naĕine na kraju izvedena kako je naĕelno nameravano u jednom trenutku rata – pomoĕu asimilacije, u sluĕaju prvih i fiziĕke likvidacije u sluĕaju druge grupe. To je posebno veliki izazov, imajuĕi u vidu izmenjeno tumaĕenje propisa na osnovu kojeg su starosedeoĕi bili statistiĕki „brisani”, odnosno, administrativno asimilovani u srpski narod. Iako se na taj naĕin birokratski „izbrisao” romski narod i time administrativno „reŕio” taj deo „romskog problema”, paradoksalno je da su arijevske norme ostale na snazi do kraja rata. Moŕe se do izvesne mere konstatovati da je funkcija formalnog oĕuvanja tih propisa bila da nastavi da podŕiĕe (starosedelaĕku) romsku zajednicu da ostane asimilovana ukoliko ŕeli da saĕuva svoj fiziĕki opstanak.

Pored marginalizacije i progona romske zajednice od strane okupatora i kvislinŕskog aparata, ne treba prenebregnuti ĕinjenicu da su u mnogim sluĕajevima, u pritvorima i logorima, u borbi, kao i na ostalim mestima, mnogi Srbi patili i umirali zajedno sa romskim susedima, kao i da se, i pored manjkavog interesovanja, dominantan deo građana protivio ne samo nehumanim rasnim merama protiv svojih jevrejskih i romskih sugrađana, veĕ i svim drugim neĕoveĕnim aspektima viŕegodiŕnje nacistiĕke okupacije. Naŕalost, o periodu stradanja romske zajednice, nakon rata ni do danas ne postoji zadovoljavajuĕi nivo kolektivne svesti ni kulture seĕanja (Jakŕiĕ, Baŕiĕ, 2005: 24). O tome svedoĕi i neodgovarajuĕe stanje spomen-obeleŕja; na primer, i pored toga ŕto nekadaŕnji beogradski logor „Topovske ŕupe” ni sedam decenija po zavrŕetku rata ne poseduje funkciju seĕanja na ŕrtve, ĕak je i jedino vidljivo obeleŕje na tom mestu – spomen-tabla jevrejskim i romskim taocima iz Beograda i Banata – u viŕe navrata kradena i skrnavljena.

Autor je nastojao da prikaŕe naĕin na koji su mere sluŕile izopŕtavanju, maltretiranju i tolerisanju najokrutnijih aktivnosti reŕima protiv romske zajednice, koja je i pre rata bila marginalizovana. Kako se mogao bliŕe prikazati kontekst progona romske zajednice, prikazan je i ŕiri uticaj antiromske agende koju je sporovodio nacistiĕki i kvislinŕski aparat, kako bi se u ŕto pribliŕnijoj meri mogao ilustrovati period u kojem su Romi, zbog svog samog postojanja, predstavljali metu najsurevije ideologije u modernoj istoriji. Naŕalost, tradicionalan nedostatak interesovanja za sudbinu romske zajednice i neveliki obim izvora odrazio se i na to da bolan period *Porajmosa* i dalje zauzima periferno mesto u istraŕivanjima ratnog perioda u okupiranoj Srbiji.

LITERATURA:

- Fogel, Nenađ (ur.): „Holokaust u Jugoslaviji”, Jevrejska opština Zemun, Zemun, 2013.
- Gavrilović, Darko: „Mit o neprijatelju: antisemitizam Dimitrija Ljotića”, Sluŕbeni glasnik, Beograd, 2018.
- Jakšić, Boŕidar, Bašić Goran (ur.): „Umetnost preŕivljavanja: gde i kako ŕive Romi u Srbiji”, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd, 2005.
- Kreso, Muharem: „Njemačka okupaciona uprava u Beogradu 1941-1944”, Istorijski arhiv Beograda, Beograd, 1979.
- Milosavljević, Olivera, „Potisnuta istina: kolaboracija u Srbiji 1941-1944”, Helsinški komitet za ljudska prava, Beograd, 2006, str. 279-280.
- Muzej istorije Jugoslavije, Izloŕba Holokaust u Srbiji 1941-1944, Beograd, 2012, elektronski dostupan katalog: <http://www.starosajmiste.info/blog/wp-content/uploads/2012/05/katalog-holocaust-in-serbia-1941-1944.pdf>
- Pisari, Milovan: „Stradanje Roma u Srbiji za vreme Holokausta”, Forum za primenjenu istoriju, Beograd, 2016.
- Ristanović, Rade: „Komunistička neman”: izveštavanje kolaboracionističke štampe o Narodnooslobodilačkom pokretu, u: Aleksandar Stojanović (ur.), Kolaboracionistička štampa u Srbiji 1941-1944 (knjiga 1), Filip Višnjić, Beograd, 2015.
- Radovanović, Svetlana – Kneŕević, Aleksandar: „Romi u Srbiji: popis stanovništva, domaćinstava i stanova 2011. u Republici Srbiji”, Republički zavod za statistiku, Beograd, 2014, str. 6-11.
- Rombase, The Final Solution, <http://rombase.uni-graz.at/cgi-bin/art.cgi?src=data/hist/holo/final.en.xml>
- Varadi, Tibor – Vuksanović Macura, Zlata: Stanovanje Roma u Srbiji: stanje i izazovi, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 2017.
- Vuksanović Macura, Zlata – Macura Vladimir: ŕivot na ivici: stanovanje beogradskih Roma 1919-1941, Odeljenje društvenih nauka Srpske akademije nauka i umetnosti, Beograd, 2015.

Romani Holocaust in Serbia: different “solutions” for nomads and autochthonous populations?

ABSTRACT: This article analyzes the position of the Roma community which was exposed to cruel racial legislation and activities during the fascist occupation of Serbia, ranging from public discreditation, assimilation and persecution to physical liquidation. The period of suffering known as Porajmos represents the basic chronological and contextual determinant of the research, focused on the enforcement of Aryan activities towards different Roma groups. Author analyzes the resources related to the incomplete statistical visibility of Roma, as well as other specificities, such as social seclusion and marginalization of that community, as well as its separation into nomadic and autochthonous town populations. Author suggests that the division of Roma represented an important aspect in different treatments of the two groups during one period of occupation, although, due to numerous limitations (lack of statistical, scientific and other resources) it is not possible to conclude which of the two groups was affected to a larger degree. Author also concludes that the period of Roma suffering is not well integrated into the collective and cultural memory, and that the lack of social and scientific interest for the fate of Roma has resulted in peripheral place of Porajmos period in the literature and research of the period of fascist occupation of Serbia.

KEYWORDS: Roma, nomads, autochthonous population, Porajmos, persecution, identity, occupation, ideology, assimilation

Primljeno: 23. jul 2020.

Ispravke rukopisa: 10. avgust 2020.

Prihvaćeno za objavljivanje: 1. septembar 2020.

petrovic1milos@gmail.com